

Георгій Козубовський

ПРО БУГО-ПРИП'ЯТСЬКИЙ ШЛЯХ У СЕРЕДИНІ XIV ст.

Шлях по Прип'яті, що з'єднував Київ із найважливішими центрами Західної Русі, Мазовії, ятваськими й литовськими землями, давно привертає увагу дослідників. Відомий з найдавніших часів, з освоєнням Києвом Буго-Прип'ятського басейну, протягом X ст. набуває міжнародного значення. Як найкоротший і дуже зручний шлях із Києва до Мазовії, він з'єднував водні системи Дніпра – Бугу – Прип'яті, басейни Чорного й Балтійського морів¹.

Магістральний шлях, що вів із Києва Дніпром, а потім Прип'яттю й невеликим (у кілька км) сухим пасмом – волоком до Середнього Бугу, мав кілька відлагувань у західній своїй частині. Позначений низкою визначних давньоруських міст і митних пунктів, він пов'язується з торгівлею багатьма товарами. Серед них найважливішими називають сіль, віск, хутра, мед, бурштин, вироби з овруцького шиферу тощо². Але басейн ріки Прип'ять багатий на знахідки монетарного срібла: римських, східних і європейських монет. За умови відсутності власних копалень коштовних металів проходження й затримання значної кількості срібла – стратегічного металу середньовіччя – було об'єктивним чинником економічного, політичного та культурного розвитку східнослов'янських земель. Саме шлях Велика Польща – Мазовія – Західний Буг – Прип'ять – Дніпро розглядається в якості одного з основних європейських шляхів, за яким європейське (чеське) срібло надходило до Східної Європи ще в давньоруський час³. Деякі дослідники не визнають його домінуючої ролі⁴, інші – вважають одним із основних між Східною й Центральною Європою⁵. Хоча здебільшого дослідники звертають увагу на слов'янську й давньоруську добу.

Особливий інтерес становить історія цієї магістралі, а також земель уздовж шляху в післямонгольську добу. До кінця XIII ст.

землі вздовж Прип'яті зберігали певну незалежність, знаходячись під впливом галицько-волинських князів. Літописи свідчать і про боротьбу за різні ділянки шляху між галицько-волинськими та литовськими князями в другій половині XIII ст. На початку XIII ст. литовські війська захоплюють м. Нобель, перерізуючи шлях по Прип'яті. Але волинські загони вибивають литовську залогоу⁶.

Наприкінці XIII ст. в турово-пінських землях (чи їхній частині) володарювала власна династія, хоча й, можливо, під впливом галицько-волинських князів. У джерелах згадуються імена пінських князів Федора, Демида та Юрія. Смерть пінського князя Юрія Володимировича на межі 80–90-х рр. XIII ст. оплакували брат Демид і сини. Джерела свідчать, що ця гілка Рюриковичів не зникла в XIII ст.⁷

Численність сім'ї (три брати та їхні діти) передбачає княжіння в кількох містах Прип'ятського Полісся, відповідно на значному відрізку Буго-Прип'ятського шляху, для розвитку й функціонування якого ще з давньоруського часу величезне значення мала система міст у басейні Прип'яті. Городища всіх міст Туровської землі розташовувались на ріках магістральних водних шляхів (Турів, Мозир, Рогачів, Берестя), у вузлових пунктах водних шляхів (Пінськ) чи їхніх приток (Клецьк, Слуцьк, Давид-Городок, Висоцьк, Дубровиця, Степань, Чарторийськ)⁸.

Точно не відомо про час встановлення на турово-пінських землях влади литовських князів. Більшість дослідників пов'язують це з часами Воїна (1295–1315) та Гедиміна (1316–1341). Принаймні за останнього Пінщина вже входить до його володінь⁹. Низка літописів розповідає про роздачу Гедиміном земель своїм синам: Монтивиду – Корачев і Слонім, Нарімунту – Пінськ, Ольгерду – Крево, Евнутію – Вільно, Кейстуту – Троки, Коріату – Новогрудок, а Любарта прийняв володимирський князь за своєю дочкою до Володимира й Луцька та й всієї землі Волинської¹⁰. Безумовно, ці міста Гедиміновичі отримували з відповідними землями – князівствами.

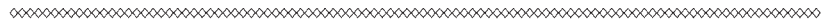
Поява Наримунта Гедиміновича в Турово-Пінській землі датується кінцем 30-х рр. XIV ст. чи часом між вокняжінням Гедиміна в Литві (1316) і приходом Наримунта в Новгород на

«пригороди» (1333)¹¹. Існує версія, що останній володів землями в Поліссі близько 30 років¹². Хоча час появи Наримунта в Пінському Поліссі, як і перебіг його діяльності, – спірні питання й остаточно не вирішені дослідниками.

Виходячи з геополітичної ситуації першої половини XIV ст., Глібу-Наримунту дістався східний напрямок – Золота Орда, у період її розквіту та чи не найбільшого військово-політичного й економічного потенціалу за ханів Узбека (1313–1341) та Джанібєка (1342–1357). М. Стрийковський, розповідаючи про розподіл земель між дітьми Гедиміна в Русі та Литві, зазначив, що Наримунт отримав Пінськ із землями по р. Прип'яті аж до Дніпра¹³. Добре обізнаний з подіями XIV ст. лівонський хроніст Г. Вартберг, розповідаючи про битву з хрестоносцями на р. Стреве 1348 р. і загибель Наримунта, називає його королем Русі, на відміну від Ольгерда й Кейстута, королів Литви¹⁴.

Досі не з'ясовано, ким була дружина Наримунта. Одні дослідники називають її ординкою, дочкою татарського хана¹⁵, «дочкою володаря Тавриди»¹⁶, інші пов'язують з родиною руських князів¹⁷. Останнім часом наголошується на існуванні кількох дружин у Наримунта¹⁸. Хоча сам факт, що під час боротьби за владу в Литві 1345 р. він знайшов притулок в Орді¹⁹, може побіжно свідчити про родинні зв'язки саме з правлячою династією Золотої Орди. Але Наримунт був похрещений на честь одного з найперших загальноруських святих – Гліба, православними були і його діти, які згадуються з християнськими іменами: Михайло, Семен-Феодосій (?), Олександр, Юрій, Патрикій-Давид²⁰. Саме на печатці Гліба-Наримунта від 1338–1341 рр. збереглося найперше в династії Гедиміновичів зображення «вершника»²¹. Існує версія про зв'язок цього зображення з майбутнім державним гербом Литовсько-Руської держави – «Погоні»²².

Після загибелі Наримунта 1348 р. у битві з хрестоносцями на р. Стреве в Пінському Поліссі залишилася династія Наримунтовичів, яка близько століття зберігала за собою Пінськ та навколишні землі²³. З Наримунтом і його нащадками пов'язується походження низки східноєвропейських князівських родин, визначних політичних і військових діячів, зокрема й князів Острозьких²⁴.

Значну увагу приділяють літописи відомим подіям 1331 р. – поставленню Василя єпископом Новгородським у Володимирі. 1331 р. з Північної Русі у Володимир-Волинський для посвяти в єпископський сан виїхали два кандидати: Василій від Новгорода та Арсеній від Пскова. Останнього підтримували, крім псковичів, литовські князі на чолі з Гедиміном. По дорозі в Литовській землі Василя і його супутників затримав Гедимін: «... И въ такоѣй тяготь слово право дали сыну его Наримонту, пригороды Новгородская: Ладогу, Орѣховъ, городокъ, Корѣльскый городокъ, Корѣльскую землю, половину Копоріи, в вотчину и дѣдину и его дѣтемъ»²⁵. Згадка про дітей може вказувати на те, що на 1331 р. хтось із відомих синів Наримунта – Михайло, Семен-Феодосій, Пунігайло (?), Олександр, Юрій, Патрикій²⁶ – був уже дорослим і міг тримати новгородські «пригороди», як і землі в Поліссі й Східній Волині. Переміг Василій, якого було посвячено 25 серпня в сан архієпископа новгородського та псковського. Літопис сповіщає, що, Арсеній же «со плесковичами» «поиха посрамлен от митрополита на Киев»²⁷. Проте, якщо Арсеній спокійно поїхав на Київ²⁸, певно, звичайною дорогою, то Василій із супутниками «...межи Литвы и Кыева уходомъ бѣжали»²⁹.

Літописи повідомляють, що сам митрополит попередив Василя: «грамоту прислалъ ко владыцъ съ своимъ челоукомъ и къ бояромъ, [...] занеже отѣпустилъ князь Литовскыи 300 Литвы поимати васъ»³⁰. Той виїхав з Володимира 1 вересня і, вірогідно, проїхав якусь частину усталеного шляху, коли отримав повідомлення митрополита, оскільки Гедимін уже відправив у погоню за ним³¹. Новгородцям вдалося уникнути зустрічі з литовським загоном, але під Черніговом їх наздогнали «...Феодоръ князь Кыевскыи со баскакы въ 50 челоуѣкъ разбоемъ», але новгородці «даша [...] окупи съ себя; а Ратьслава, протодьякона митрополича, изымавъ в Кыевъ повели...»³².

Загін із найвищих посадових осіб новгородської республіки – владики, бояр Кузьми Твердиславовича й сина тисяцького Офромєя Остоф'єва – певно, складався з кількох десятків чоловік, оскільки остерігався заgonу в 300 душ, але готовий був дати бій під Черніговом заgonу в 50 осіб³³. Далі Василій через Брянськ і Торжок прибув

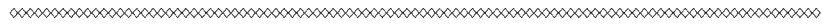
до Новгороду³⁴. Здебільшого до цього джерела дослідники звертаються у зв'язку з визнанням особи Федора, Гедимінового брата, і відповідним доказом реальності Гедимінової виправи на Київ.

Деякі вчені, спираючись на білорусько-литовські літописи, хроніку М. Стрийковського, датують завоювання Київщини Гедиміном 20-ми роками XIV ст.³⁵ Інші відносять ці події до 30-х років XIV ст.³⁶ В.Б. Антонович та низка дослідників відкидають саму можливість завоювання Києва раніше 1362 р.³⁷ Такі розбіжності в поглядах пов'язані з украї обмеженою джерельною базою та дійсно складним перебігом подій у цьому регіоні. Найбільш аргументовано видається точка зору про поетапність литовського наступу, існування кількох різночасових (трьох–чотирьох) походів та датування першого етапу литовської експансії на Південну Русь 20-ми роками³⁸. Джерела згадують, що Гедимін тричі воював з татарами: 1324 р., 1336 р., (?) р.³⁹ Певно, що в цих війнах не могло обійтися без одного з найстарших синів Гедиміна – Наримунта, володіння якого були найближчими до південноруських володінь Золотої Орди. Ці землі, певно, слугували плацдармом для литовських походів у першій половині XIV ст.

Важко точно окреслити шлях новгородців із Володимира до Чернігівщини. За підрахунками сучасних авторів, весь шлях від Києва до Дорогочина на Бузі з врахуванням волоків і плавання вгору й униз за течією можна було пройти за 17–20 днів. Причому в східному напрямку рухатися було швидше, ніж у західному⁴⁰. Але для того, щоб потрапити з м. Володимира до Дніпра, треба було дістатися ще до Прип'яті. У XII ст., за повідомленням ал-Ідрісі (близько 1153 р.), шлях від Турова до Києва можна було здолати за 6 днів⁴¹. Василій із супутниками їхав сухопутним шляхом, принаймні значну частину.

При більшості річок Східної Європи часто з обох боків ішли сухопутні шляхи, котрі, як правило, належали до найважливіших комунікацій. Значення сухопутних і водних шляхів посилювали дороги, що їх перетинали. За право контролю над найважливішими комунікаціями точилася запекла боротьба.

Надзвичайну увагу торговим комунікаціям приділяв і Гедимін. В його угоді з Орденем від 1338 р. регламентувалися правила

проїзду купців по дорозі, якою володів Гедимін з обох боків Двіни та всіх ручаїв, які впадають у неї: «Далі, [...] (німецький купець. – Г.К.) [...] може їхати [...] дорогою вниз по обом бокам Двіни [...], буде вона безпечна любому купцю на відстані, на яке він може кинути списа»⁴². Певно, в регламентації проїзду Гедиміну наслідували і його сини. Важко сказати, як далеко розповсюджувались володіння литовських князів на південь від р. Прип'яті.

Дослідники звертають увагу на широку смугу прип'ятських боліт південніше основного русла ріки, як на природний бар'єр між племінними угрупованнями древлян і дреговичів⁴³. Бідний археологічний матеріал дозволяє припускати, що територія між Овруцьким кряжем і прип'ятськими болотами була практично незаселеною протягом усього давньоруського часу. А її господарсько-культурне освоєння розпочалося лише в період пізнього Середньовіччя. Поодинокі знахідки кераміки датуються тут XVI–XVIII ст.⁴⁴ Цікаво, що й кордони Волинського воєводства з Пінським повітом у пізньому Середньовіччі ніколи не проводились, що пов'язується з природно-географічними факторами. Ця територія представляла собою місцевість значною мірою вкриту важкопрохідними болотами й лісами, малолюдну, що дуже повільно освоювалася. Це обумовлювало відсутність прикордонних суперечок, за окремим виключенням⁴⁵. Певно, саме цією місцевістю здолав більшу частину свого шляху на схід Василій із супутниками. Але важливо, що на 1331 р. в районі Буго-Прип'ятського шляху межували три сторони: на південному заході – Галицько-Волинське князівство з його останнім володарем Болеславом II Юрієм (1323–1340), з півночі й північного заходу – литовські князі, з півдня й південного сходу – Золота Орда та її васали (київський князь Федір із баскаком).

Досі остаточно не з'ясовані володіння Любарта в 30-х роках XIV ст. Існує досить аргументована версія, що після обрання 1324 р. галицько-волинським князем Болеслава Тройденовича Любарту, імовірно, довелося залишити Луцьк, але вдалося зберегти частину Луцького князівства в Східній Волині з центром у Любарі – Любартові⁴⁶. З початку боротьби за галицько-волинську спадщину в 40-х роках XIV ст. західна частина земель у басейні

Прип'яті вже контролюється Любартом і Кейстутом⁴⁷. Крім того, у Прип'ятському Поліссі, певно, зберігалася значна частина дрібних і середніх феодалних володінь нащадків волинських і турово-пінських князів. Але в цей час їхня більша частина так чи інакше перебувала в залежності чи під впливом найбільших державних утворень цього регіону.

Археологічні дослідження на пам'ятках прип'ятського Полісся – у Турові, Пінську, Давид-Городку, Мозирі та інших – засвідчують наявність багатой матеріальної культури. Значення Пінська (та й усього регіону) підтверджується надзвичайно великими розмірами його городища (більше 2 га) і дуже потужним культурним шаром (більше 5 м на території дитинця), серед якого значна частина належить до XIV ст.⁴⁸ Існують повідомлення, що Пінськ був ще в Київській Русі складочним пунктом галицької солі на соляному шляху з Галичини до Києва, що було одним із факторів економічного значення міста в давньоруський час⁴⁹.

Не можна виключити й наявності власних соляних джерел у Поліссі. Одне з найбільших (але дуже глибоке) родовищ кам'яної солі в Європі відкрито в XX ст. на Мозирщині. Однак окремі виходи кам'яної солі, джерела, криниці могли використовуватися й у давнину. У регіоні здавна відомі соляні джерела в районі Шепетівки, у болотній низині р. Гуски, притоки Гориня⁵⁰. У зв'язку з цим привертає увагу цікавий звичай, можливо, пов'язаний з існуванням соляних джерел у давнину, зафіксований у XIX ст. в с. Марковичі біля устя Прип'яті. Місцеві жителі кожного року їздили по сіль у Крим, а повернувшись, сипали її в криниці, щоб зробити воду назавжди солоною⁵¹. Свідчення джерел XII–XIII і XV–XVI ст. дозволяють говорити про існування спеціальних мит у ключових місцях провозу солі по Прип'яті й Бугу. Сліди давньої традиції торгівлі сіллю в Турові та Пінську знаходимо й у відомому Туровському уставі XIV ст.⁵² «Соленичне й воскове» вважалося найприбутковішими митними зборами⁵³, що було об'єктивним чинником розвитку товарно-грошових відносин.

Документи XVI ст. підтверджують значення й інших міст Полісся в транспортуванні найважливішого продукту – солі, певно, спираючись на давню традицію⁵⁴. Значення найважливішого

стратегічного пункту Пінськ отримує під час боротьби волинських і литовських князів у XIII ст.⁵⁵ Його піднесення в пізніші часи пояснюють торговим значенням і тим, що він менше інших постраждав від татар⁵⁶. Певним підтвердженням значення міст басейну ріки Прип'яті й датуючим матеріалом для цієї доби можуть бути монетні знахідки.

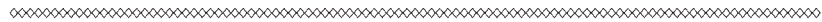
У самому Пінську зафіксовано знахідку празького гроша Карла I (1346–1378). Монета походить з культурного шару разом із відповідним набором речей і кераміки того часу⁵⁷. Празький гріш Яна I Люксембурзького (1310–1346) було знайдено в с. Слобода Мозирського району⁵⁸.

Знахідки празьких грошів Яна I Люксембурзького та Карла I відомі в м. Дорогочині на Бузі, західному крайньому пункті Буго-Прип'ятського шляху, поруч із відомими дрогичинськими пломбами давньоруського часу та польськими монетами XV–XVI ст.⁵⁹ На жаль, не продатований скарб із м. Добруш на Гомельщині, але один гріш атрибутований правлінням Карла I (1346–1378)⁶⁰.

Один з найбільших східноєвропейських скарбів празьких грошів із м. Бреста почав формуватися ще в XIV ст. Скарб хоч і датується за більшістю монет Вацлава IV (1378–1419) (406+(?)), містить незвично високий відсоток монет Карла I (1346–1378) (114+(?)) та рідкісний польський гріш Казимира III (1333–1370)⁶¹. Зазвичай у східнослов'янських знахідках, датованих за монетами Вацлава IV, гроші Карла I не перевищують кількох відсотків.

Близько двох десятків пунктів знахідок із празькими грошами Вацлава IV зафіксовано в пінському Поліссі⁶². Більшість їх, певно, також пов'язана з усталеною традицією проходження празьких грошів із Мазовії протягом XIV ст.

В історіографії не існує одноставної думки про початок обігу та шляхів надходження празьких грошів на територію Східної Європи⁶³. Свого часу визначний білоруський дослідник В.Н. Рябцевич звернув увагу на південно-східний шлях надходження празьких грошів до Східної Європи – через Білорусію та Чернігівську землю. Дослідник вважав цей шлях основним і датував масове надходження празьких грошів 1378–1419 рр.⁶⁴

Надходження нової хвилі європейського срібла – празьких грошів – до Східної Європи, імовірно, пов'язано з активізацією життя на Буго-Прип'ятській магістралі наприкінці першої половини – у середині XIV ст. Існування кількох досить розвинутих державних утворень у басейнах рік Прип'ять і Буг – Галицько-Волинського князівства, поліських князівств Наримунта та його нащадків, орієнтованих на економічні зв'язки з Мазовією, були об'єктивним чинником залучення чеської валюти цим шляхом ще в першій половині XIV ст.

Писемні та археологічні джерела свідчать, що в Мазовії празькі гроші розповсюдилися на кілька десятиліть пізніше, ніж у Малій Польщі. За останніми дослідженнями, перші згадки про їхнє використання датуються 1333 р.⁶⁵ Це не означає, що вони не могли надходити до Мазовії й далі на Схід уже в першій чверті XIV ст. У Мазовії зафіксовані окремі знахідки празьких грошів і скарби, датовані монетами Вацлава II (1300–1305)⁶⁶.

Важливим чинником у посиленні значення Буго-Прип'ятського шляху стали династичні зв'язки. Одруження мазовецького князя Тройдена з галицько-волинською княжною Марією, обрання сохачевсько-черського князя Болеслава II Юрія галицько-волинським володарем, вірогідно, відбилося на багатьох сферах життя і в Мазовії, і на Русі.

Саме галицькими впливами обумовлена низка нових елементів у матеріальній культурі столичного Черська, сполученого з Дорогичиним прямим шляхом в 110 км. Біля середини XIV ст. в Черську зафіксована митна комора, діяльність котрої пов'язується й із постачанням солі з Русі як товару першої необхідності. Мазовія, на відміну від Куяв і землі Лужицької, не мала власних соляних промислів і часто використовувала руську сіль. Ще 1218 р. у Сулейові зафіксовано 13 возів «солі руської»⁶⁷. Увагу постачальникам солі та іншим торговцям приділяв і Гедимін. У посланні монахам Ордену Миноритів від 26 травня 1323 р. надавалася можливість вільного входу в його землю й виходу з неї через князівство Мазовецьке різним торговцям, зокрема постачальникам солі «... без усяких податків і торгівельних мит»⁶⁸. Значна кількість «митних комор» для привезеної й місцевої солі згадується в

середньовічних джерелах у Підляшші: у Бересті, Дорогичині, Гонядзи, Високом, Тикоцині⁶⁹. Зі зворотнім надходженням золотоординських монет Буго-Прип'ятським шляхом пов'язують знахідки золотоординських монет із Бреста, Клецька та Давид-Городка, на жаль, точно не визначених⁷⁰. Привертає увагу значна відстань цих знахідок від ареалу розповсюдження золотоординських монет.

Монетні знахідки, писемні та археологічні джерела дозволяють визнати, що близько середини XIV ст. відкрився ще один напрямок надходження європейської валюти – празьких грошів – із Мазовії та через неї.

¹ Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (Географічно-археологічна студія) // Праці Інституту дослідів Волині. – Вінніпег, 1966. – Волиніана XV. – С. 24–25; Перхавко В.В. Опыт комплексного использования письменных и материальных источников для реконструкции истории Припятско-Бугского пути в IX–XIII вв. // Проблемы исторической географии России. Источниковедение исторической географии России. – М., 1980. – С. 4, 10, 12.

² Бужанський А. Вказ. пр. – С. 15–16, 22–23; Перхавко В.В. Указ. соч. – С. 14.

³ Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. – Л., 1968. – С. 195.

⁴ Рубинштейн Н.Л. Западные пути торговли Украины-Руси // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – 1925. – № 2–3. – С. 122, 133; Спицин А.А. Торговые пути Киевской Руси // С.Ф. Платонову ученики, друзья и почитатели. – СПб., 1911. – С. 252.

⁵ Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси. – М.-Л., 1948. – Т. 1. – С. 343–344; Перхавко В.В. Указ. соч. – С. 23.

⁶ Бужанський А. Вказ. пр. – С. 29–30.

⁷ Грушевский А. Очерк истории Турово-Пинского княжества X–XIII вв. – К., 1901. – С. 63–64.

⁸ Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. – Минск, 1974. – С. 179.

⁹ Его же. Древний Пинск. – Минск, 1997. – С. 68; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 362.

10 Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1980. – Т. 35. – С. 61, 85, 97, 110, 115, 132–133, 153, 181, 201, 222.

11 *Nikodem J.* Narymunt Giedyminowic i jego uposażenie // *Scriptura custos Memoriae. Prace historyczne.* – Poznań, 2001. – 44. – S. 609–622; *Горский А.А.* Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. – М., 1996. – С. 55, 107; *Войтович Л.* Вказ. пр. – С. 613; *Паушто В.Т.* Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 392–393.

12 *Леонтович Ф.И.* Очерки истории Литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – С. 4.

13 *Strykowski M.* Kronika polska, litewka, zmodska i wszystkiej Rusi etc. – Warszawa, 1846. – Cz. 2. – S. 381.

14 Ливонская хроника Германа Вартберга // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. – Рига, 1879. – Т. II. – С. 106–107.

15 *Wolff J.* Rod Gedimina / Dodatki i poprawki do dzieł Hr. K. Stadnickiego: «Synowie Gedymina», «Olgierd i Kiejstut», «Bracia Władysława Olgierdowicza Jagiełły» we Lwowie 1867. – Kraków, 1888. – S. 14; *Грушевский А.С.* Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства. – К., 1901. – С. 10.

16 *Niesiecki K.* Herbarz polski. – Lipsk, 1841. – Т. 8. – С. 168

17 *Puzyna J.* Narymunt Gedyminowicz // *Miesięcznik Heraldyczny.* – 1930. – R. IX. – № 3. – S. 37.

18 *Войтович Л.* Вказ. пр. – С. 613.

19 *Wolff J.* Op. cit. – S.13.

20 *Войтович Л.* Вказ. пр. – С. 619–620.

21 *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М., 1998. – С. 72–73, № 436 б.

22 *Пчелов Е.В.* «Витис» («погоня») и «ездец»: «родство» или «сходство»? // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы: Вильнюс, 2006. – Vilnius, 2010. – S. 250, 256.

23 *Грушевский А.С.* Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства. – С.10–14.

24 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 93.

25 ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 219.

26 *Войтович Л.* Вказ. пр. – С. 619–620.

- 27 ПСРЛ. – Пг., 1917. – Т. 4. – Ч. 2. – Вып. 1. – С. 248–249.
- 28 *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Біла Церква, 2007. – С. 52.
- 29 ПСРЛ. – Пг., 1917. – Т. 4. – Ч. 2. – Вып. 1. – С. 249.
- 30 Там же.
- 31 *Шабульдо Ф.М.* Земли юго-западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 29.
- 32 ПСРЛ. – М.-Л., 1949. – Т. 25. – С. 170.
- 33 *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 56.
- 34 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950. – С. 344; *Пашуто В.Т.* Указ. соч. – С. 56.
- 35 *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). – М., 1966. – С. 156; *Батура Р.* Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Вильнюс, 1972. – С. 21.
- 36 *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 63–64; *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной Руси от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. – 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 38–39; *Клепатский П.Г.* Указ. соч. – С. 1–16.
- 37 *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 607; *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – С. 491; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 55.
- 38 *Дашкевич Н.* Указ. соч. – С. 63–64; *Шабульдо Ф.М.* Указ. соч. – С. 29–30.
- 39 *Дашкевич Н.* Указ. соч. – С. 59.
- 40 *Перхавко В.В.* Указ. соч. – С. 22–23.
- 41 Там же. – С. 22.
- 42 Послание Гедимины / Подг. В.Т. Пашуто и И.В. Штом. – Вильнюс, 1966. – С. 188.
- 43 *Тимофеев Е.И.* Расселение юго-западной группы восточных славян на материалах могильников X–XIII вв. // Советская археология. – 1961. – № 3. – С. 56–75; *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археоло-

По поводу дрогичинских древностей // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1892. – Кн. VI. – С. 80–81; *Kubiak S.* (przy współudziale *B. Paszkiewicza*). Znaleźiska monet z lat 1146–1500 z terenu Polski Inwentarz. – Poznań, 1998. – S. 106–107, № 287 (I), 288.

⁶⁰ *Рябцевич В.Н.* Указ. соч. – С. 129, № 8.

⁶¹ *Рябцевич В.Н.* Находки кладов и единичные монеты XIV–XV вв. на территории Беларуси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Минск, 2004. – С. 58, № 2.

⁶² *Калабова І.Н.* Скарбы і адзінкавыя знаходкі манет XIV–XV стст. на тэрыторыі Беларускага Палесся (матэрыялі) // Славянскі мир Полесся в древности и средневековье. Материалы международной научной конференции 19–20 октября 2004 г. – Гомель, 2004. – С. 95–98.

⁶³ *Сиверс А.А.* Топография кладов с пражскими грошами. – Петроград, 1922. – С. 6; *Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении... – С. 126–127; *Соболева Н.А.* К проблеме обращения пражских грошей в русских землях XIV–XV вв. // Вестник МГУ. История. – 1967. – № 2. – С. 22–23, 54; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 69.

⁶⁴ *Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении... – С. 127.

⁶⁵ *Paszkiewicz B.* Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // Wiadomości Numizmatyczne. – 2001. – R. XIV. – Z. 1 (171). – S. 25.

⁶⁶ *Kisielewski J.* Materiały do inwentaryzacji znalezisk groszy praskich odkrytych na ziemiach polskich // Wiadomości Numizmatyczne. – 1968 – R. XII. – Z. 3–4 (45–46). – S. 221, № 138, № 139, № 140; *Kiersnowska T.* Czernsk w XIII–XIV wieku ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu. – Warszawa, 1986. – S. 43.

⁶⁷ *Kiersnowska T.* Op. cit. – S. 72–73, 126–127, 156.

⁶⁸ Послание Гедимины... – С. 50–57.

⁶⁹ *Леонтович Ф.И.* Один из вопросов Западно-русской старины... – С. 20.

⁷⁰ *Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении... – С. 128, № 2, 4; *Его же.* Находки кладов и единичных монет XIV–XV вв. на территории Беларуси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Минск, 2004. – С. 58, № 5, 6; С. 63, № 85.